

השתקפויות: המשפט בראי האמנות

האסתטיקה של האתיקה והאחר שבתוכנו

ד"ר ארנה בן-נפתלי*

החיפוש, התרבותי ביסודו, אחר משמעות הקיום האנושי לעולם נעשה תוך התייחסות מסגרת ארגונית. על יסוד תפיסה זו שיתפו הפסל פירדיאס (Phidias) והמושל פריקלס (Pericles) פעולה ביציקת האידיאלים של הפוליס האתונאית לתבנית הפרתנון, והיא העומדת בבסיס הברית הדיאלקטית שבין האמנות לבין המשפט¹. מזווית זו, האמנות עשויה להוות מקור משפטי עשיר, תוך שהיא חושפת את שורשיו האתיים של המשפט². הכרתו של מקור זה יש בה כדי לסייע למשפטן הפועל במערכת דיאלקטית מיסודה: בסיס הלגיטימציה של כוח הכפייה המסור למערכת המשפטית טמון בצורך האנושי בסדר נורמטיבי הקובע מקובלות התנהגותית. צורך זה, בתורו, הוא תנאי חיוני אך בלתי מספיק לקיום אנושי משמעותי. הוויה או התנהגות החורגת מן המסגרת המקובלת ומתקיימת בשולי הסדר הנורמטיבי נתפסת מחד, כאיום העלול לשמוט את בסיס הלגיטימציה של המערכת המשפטית, ומאידך, כאתגר העשוי לחייב שינוי בסדר הקיים, משום שהוא טומן בחובו הבטחה לסדר עדיף. האמן, מתוך שאין בידו כוח הכפייה המצוי בידי המשפטן³, חש משוחרר יותר לפעול כסוכן של שינוי הטקסט האמנותי, לסוגיו השונים, ומעמת תכופות את המשפטן עם הדרך בה הוא בוחר להתייחס ליחידים או לקבוצות הנמצאים מחוץ למבנה הכוח בסדר חברתי נתון⁴. עימות זה חיוני לעשיית דין-צדק.

* ד"ר בן-נפתלי היא סמנכ"ל לענינים אקדמיים של המכללה למינהל ומרצה בבית-הספר למשפטים.

1 F. Schulze Foreward to *The West Collection* (West Pub. Co. West Publishing Company 1986), X מאמצע שנות השבעים באומנויות החזותיות. תומכת באמצעות תכנית תערוכות ניידת בתחום משפט ואומנות. הספר מציג מבחר שהוצגו במסגרת התערוכה במהלך השנים. תמונות

2 צל הספרות כמקור משפטי, עמד כבר השופט קרדוזו, ראה, למשל, "Law and Literature", 14 *Yale Review* (1924-25), 699; Rep. in *Cardozo Selected Writings of Benjamin Nathan Cardozo* (M. Bender, ed. 1975), 339.

3 כפי שציין בתמצית ד"ר ג'והנסון: "Lawyers have what the writers want" המצוטט אצל R. Weisberg *Poethics and Other Strategies of Law and Literature* (Columbia U. Press 1992). המונח "Poethics" מורכב מן המילים "Poetic ethics".

4 שם, בע' 41.

טקסטים ממיטב הספרות המערבית שעסקו ביחסים שבין הסדר החברתי הקיים לבין החריג לו, מציגים תדיר את דמות המשפטן כמשרתו של מבנה הכוח השריר וכמי שפועל לשימורו.

הזר לאלברט קאמי הוא דוגמא אחת מני רבות⁵:

"אמא מתה היום, או, אולי, אתמול", פותח מרסו (Meursault), הוא הזר, את החלק הראשון של מסכת הקורות העובדתית והפשוטה שתסתיים בכך שהוא, מרסו, הורג אדם. בחלק השני מפרט הזר את ההליך המשפטי בסיומו יגזר עליו העונש הנורא מכל, עונש המוות. עונש זה, חש הקורא, חמור לאין שיעור מזה הראוי, ואינו נגזר ממעשה ההרג אלא מסירובה של החברה לאפשר לנוקונפורמיסט לחיות בתוכה. סירוב זה בא לידי ביטוי שעה שהמכחול המשפטי צובע סדרת פעולות קודמות תמימות למדי בגון שלילי. כך עולה שעל מרסו למות משום שלא "שפע דמעה" בהלווית אמו, סירב לראות את גופתה, עישן סיגריות ונענה להצעה לשתות קפה הפוך בסמוך להלוויה שעה ש"מתוך רגש כבוד לגופתה המתה של האשה המסכנה שהביאתו לעולם היה צריך לדחותו", כפי שיטען הקטיגור, ומכאן ש"התנהג בהלוויה של אמו בצורה שגילתה כי בליבו כבר היה פושע"⁶; על מרסו למות משום שהוא מסרב לתפוס את מוסדות המשפחה, הנשואין, התעסוקה והדת כפי שהחברה דורשת שאלה יובנו⁷; ובעיקר, על מרסו למות לא רק משום שהתוכן המוסרי שלו נתפס כחריג אלא משום שהאופן בו הוא מדבר עליו נתפס ככזה. כך למשל, כאשר שואל אותו פרקליטו מדוע לא נהג מנהגי אבלות מקובלים בהלווית אמו, מספר מרסו: "בכנות יכולתי להגיד שחיבבתי מאוד את אמא. אבל לאמיתו של דבר אין זה אומר הרבה. כל האנשים הנורמליים, הוספתי כמו לאחר מחשבה, מתאווים בזמן זה או אחר למותם של אהובי נפשם"⁸.

פיו וליבו של מרסו שווים ופרקליטו מזהירו לבל יאמר זאת במשפט, שהרי אין כנותו עולה בקנה אחד עם המקובלה החברתית; אין היא מברכת בשפתו של ההיגיון המשפטי ומתוך השאמת סותרת את אלה ומסרבת להסוות את שאין הדקדורם החברתי מוכן לחשוף, עליה להיקבר.

כשם שנציגי המערכת המשפטית, ב"הזר" רואים את עצמם כמי שמגנים על ערכי

5 א. קאמי, הזר (תרגום: א. אמיר, "עם הספר" בשותף "מסדה", 1977).

6 שם, בע' 58.

7 כך, למשל, כאשר חברתו של מרסו שואלת אותו אם הוא אוהב אותה, הוא משיב "כי שאלה ממין זה אין לה בעצם שום משמעות; אבל מן הסתם איני אוהב אותה", שם, בע' 25; כאשר היא שואלת אותו אם יאות לשאתה לאשה הוא משיב "לא אכפת לי; אם היא מעוניינת, נתחתן", שם, בע' 28, ואינו רואה קשר סיבתי בין האהבה או העדרה לנשואין; כאשר המנהל במקום עבודתו מציע למרסו תפקיד כפריס, בטעונית המקובלים של הנאה מחיי העיר המובטחת לאדם צעיר, מרסו משיב שהוא מוכן בהחלט לנסוע; "אבל לאמיתו של דבר איני רואה הברל רב בדבר. אז שאל אותי אם איני נמשך לשינוי בחיים", כמו שקרא לכך, ואני עניתי כי לעולם אין אדם משנה את אורח חייו; אין הברל בין אורחות החיים השונים, וחיי הנוכחיים יפים לי למדי. לשמע זאת נראה נעלב ואמר לי שאני תמיד פוסח על הסעיפים ואין בי שאיפה — חיסרון חמור, לפי דעתו, כשאדם נמצא בעסקים "שם, בע' 28.

8 שם, בע' 40.

המוסר הנוצרי המקובל מפני פגיעתו של הזר, נתפסת פורשיה (Portia), מחופשת לרוקטור למשפטים בסצינת המשפט המפורסמת ב"הסוחר מונציה", כמי שמשרתת את מעמד הסוחרים הוונציאני כנגד פגיעתו של היהודי⁹.

איש, כמובן, אינו רוצה לראות את שיילוק זוכה בליטרת הבשר שלו. כאשר פורשיה מדברת בזכות מידת הרחמים, חש הקורא כי זו שפת הצדק:

מידת הרחמים לא תקף לה:
 כגשם רך רועפת משמים
 על-פני הארץ. ברכתה כפולה היא:
 ברכה בה לנותן ולמקבל...
 הכוח הארצי דומה אז
 לכוחו של אל עליון, בעת
 ימתיקו רחמים את המשפט.
 לכן, אם משפט אתה תובע,
 יהודי, זכר כי בדרך המשפט
 איש מאיתנו לא יזכה לישועה.
 אנו מתפללים לרחמים
 והתפילה הזאת עצמה
 מורה לנו לנהג ברחמים¹⁰

לכן, כאשר בסצינת הסיום של המשפט, אותה פורשיה שטענה בלהט בזכות החסד והרחמים נמנעת מלגלותם כלפי שיילוק, ומחייבת אותו להפסיד לא רק את הונו אלא גם את היקר לו מכל, את דתו, נותרת בקורא תחושה חמוצה של החמצה: שעה שהמשפט נקרא להגן על האינטרסים המסחריים, החברתיים והערכיים של חברת הסוחרים הוונציאנית, הגנה זו מחייבת את חיטולו של הזר שבתוכה, הזר שבמקרה זה מוגדר על-פי יהדותו¹¹.

שיילוק, מרסו, בילי באד (Billy Budd)¹², דימיטרי קרמזוב¹³ ואחרים הם כולם זרים למערכת אינטרסים קיימת שהמשפט מגן עליה. אומנם, קיימים בספרות פרקליטים אידיאליסטים המגינים על זכויות החלש, הדחוי, החריג. כך הוא אטיקוס פינץ' בספר "אל תיגע בזמיר"¹⁴: "כך פטיוקוביץ, ב"אחים קרמזוב" – אך בכל המקרים הללו המיעוט לעולם חף מפשע והפרקליט לעולם נכשל בהגנתו.

9. ו. שייקספיר, הסוחר מונציה (תרגום: א. עוז, הקיבוץ המאוחד, 1988) מערכה רביעית.
10. שם, בע' 122.
11. ראה, וויסברג, לעיל הערה 3, בע' 44. וויסברג ממשיך ומפתח את התיזה כי גם פורשיה היא זרה, בהיותה אשה, לחברת הסוחרים הוונציאנית אך שעה שהיא מחופשת לגבר, בסצינת המשפט, היא מאמצת את ערכיה של חברה זו.
12. H. Melville, *Billy Budd, Sailor* (H. Hayford, M. Sealts, eds., U. of Chicago Press, 1962).
13. פ. מ. דוסטויבסקי, האחים קרמזוב (תרגום: צ. ארד, דביר, 1993).
14. ל. הרפר, אל תגע בזמיר (תרגום: צ. ארד, עם עובד, 1991).

ניתן לשאול מה פסול בכך שהמשפט מגן על הסדר הקיים? מדוע שהכירון המשפטי לא ישרת את מערכת האינטרסים המרכזית בחברה? הספרות בפרט, והאמנות בכלל, עשויות להשיב לשאלה זו בדרך שתורת המשפט המסורתית וההיגיון המשפטי המקובל אינם משיבים¹⁵.

דרך זו מוצאת ביטוי אפקטיבי ביותר בסיפורה של טוני מוריסון (Toni Morrison), "העין הכחולה ביותר"¹⁶.

כרובד אחד של הסיפור, עיניים כחולות הן משאת נפשה של פקולה (Pecola), נערה שחורה באוהיו בתחילת שנות ה-40'. פקולה, מאוימת על-ידי אב אלים, חסרת שורשים ואמצעים, נודדת בין משפחה אומנת אחת לאחרת, היא הקורבן המושלם לאכזריות הסביבה. בהדרגה, היא מתחילה להבין את העולם הסובב אותה במושגי העיניים הכחולות השתוללות בבובתה; העיניים הכחולות במרכז פניהן של כל אותן ילדות לבנות שתייהן נראים לה כה קלים; העיניים הכחולות של האנשים שאינם רואים אותה; העיניים הכחולות שלו רק היו שלה היו משנות את כל עולמה.

אך העיניים הכחולות אינן רק הפריזמה דרכה אנו מתבקשים לראות את עולמה של פקולה; אלה הן העיניים שלנו — אותן עיניים שתמיד עלולות להיות עיוורות גם אם נדמה לנו שהן פקוחות לרווחה.

כך, יום אחד כאשר פקולה רוצה לקנות סוכריה בחנות המכולת של יקובובסקי, היא פוגשת בו רוכן מעל הדוכן:

"הוא דוחק בעיניו להסיט ממחשבותיו ולפגוש בעיניה שלה. עיניים עששות שחו. אט אט, כבקיץ אינדיאני הנע מבלי משים לעבר סתיו, הוא מבט לעברה. במקום כלשהו, בין אישון לאובייקט, בין הזיה למראה, עיניו נסוגות, מהססות ומרחפות. הוא חש שאל לו להשקיע את המאמץ שבמבט. הוא אינו רואה אותה משום שלגבי דידו אין מה לראות. הכיצד יוכל חנווני מהגר לבן בן חמישים ושתיים, עם טעם תפוחי אדמה וביירה... מוחו ממוקד בעיני האיילה של מריה הבתולה, רגישויותיו מוקהות מחמת מודעות נמשכת של אוברן, לראות ילדה שחורה קטנה? לא היה דבר בחייו כדי ללמדו שהדבר אפשרי, שלא לומר רצוי או דרוש.

היא נושאת עיניה ורואה ריקנות מקום בו אמורה לשכון סקרנות. ועוד. היעדרות מוחלטת של הכרה אנושית — האטימות המזוגגת... ועם זאת, ריקנות זו אינה חדשה לה. היא מפלחת; אי שם בתחתית העפעף שוכן התיעוב. היא ראתה זאת

15 וויסברג, לעיל הערה 3, בע' 41.

16 T. Morrison, *The Bluest Eye* (Washington Sq. Press, 1970) ונבלה זו אינה עוסקת במישורין בהליך משפטי. יחד עם זאת, היות והיא מעמתת בצורה אפקטיבית ביותר את השולי עם הסביבה והסמכות לסוגיה השונים, היא מופיעה תדיר כטקסט מרכזי בקוריקולום המקובל בתחום המשפט והספרות, ראה וויסברג, לעיל הערה 3, בע' 117.

אורב בעיניהם של כל האנשים הלבנים. הנה כי כן. התיעוב הזה רדאי מכוון אליה, אל צבעה השחור"¹⁷.

העין הכחולה ביותר היא העין קצרת הרואי ביותר; היא העין בה המערכת המשפטית בחנה את מרסו הזר; היא העין בה יהדותו של שיילוק היא המגדירה את נבלותו בעיני מעמד הסוחרים הוונציאני, הופכת אותו לחלק מהמיתולוגיה העולמית ומצדיקה את רחשי הכבוד העצומים שהנאצים חשו כלפי "Unsere Shakespeare"¹⁸. העין הכחולה ביותר היא המסך הסוגר על מרחב הראיה שלנו ומכה אותנו בעיוורון כלפי מה ששונה מאיתנו; היא העין שכל אחד מאיתנו עלול לעצום.

הסיפור על האחר מאפשר לנו לראות אותו. שעה שאנו רואים אותו, אנו מנסים להבין את העולם מזווית הראיה שלו. הבנה זו המחייבת החלפת אפאתיה — שלא לאמר אנטיפאתיה — באמפאתיה, חיונית לכינון סדר חברתי צודק, ומערכת משפטית המשרתת את כל נשואיה, ופותחת את הדלת למצוי הפוטנציאל האנושי על כל גווניו. בציור הדלת, פתוחה (The Door, Open) מבטאת הציירת את תחושת הסיפוק הרחבה שנבעה מתוצאות פסק-הדין *Brown vs. The Board of Education of Topeka*¹⁹. כידוע, השאלה שעמדה בפני בית-המשפט העליון בארה"ב היתה האם הפרדה בין תלמידים בבתי-ספר ציבוריים על בסיס גזעי גרידא, שעה שיתר התנאים שווים, מונעת מילדי קבוצות מיעוט הזדמנויות חינוכיות שוות. על שאלה זו השיב בית-המשפט בחיוב. הציור, שצויר כ-25 שנה לאחר מתן פסק-הדין, בנוי על תמונת מחזור של בנה של הציירת; הפלורליזם האתני והגזעי של הכיתה המחוייכת בולט לעין

17 מוריסון, לעיל הערה 16, בע' 42-41. (תרגום שלי, א.ב.ג.), ובמקור:

He urges his eyes out of his thoughts to encounter hers. Blear dropped. Slowly, like Indian summer moving imperceptibly toward fall, he looks toward her. Somewhere between retina and object, between vision and view, his eyes draw back, hesitate and hover... he senses that he need not waste the effort of a glance. He does not see her, because for him there is nothing to see. How can a fifty-two-year-old white immigrant storekeeper with the taste of potatoes and beer... his mind honed on the doe-eyed Virgin Mary, his sensibilities blunted by a permanent awareness of loss, see a little black girl? Nothing in his life suggested that the feat was possible, not to say desirable or necessary.

She looks up at him and sees the vacuum where curiosity ought to lodge. And something more. The total absence of human recognition — the glazed separateness... Yet this vacuum is not new to her. It has an edge; somewhere in the bottom lid is distate. She has seen it lurking in the eyes of all white people. So. The distate must be for her, her blackness.

18 "Unsere Shakespeare" — "שייקספיר שלנו". ב-1993 הוצגו בגרמניה לא פחות מ-20 הצגות שונות של הסוחר מוונציה. בין ל-34 ל-39 הועלה המחזה עוד 30 פעמים לפחות, ראה "משהו זר ורוחה הגיח אל הבמה", הארץ 18.4.93. המאמר, מתורגם מכתבתו של ג'ון גרוס לעיתון ניריורק טיימס, מחמקד בטענתו העיקרית של ג'ון גרוס, בספרו, שיילוק: אגדה ומורשתה, שראה אור בימים אלה בארצות-הברית. הטענה היא כי שיילוק, כמו סטיריאויטיפים אנושיים אחרים, עזר בסלילת הדרך לעלייתו של היטלר לשלטון ולשוואה.

19 347 U. S. 483 (1954)

ונתפס כתוצאה ראויה של החלטת בית-המשפט, אשר צלליות שופטיו מחליפות את השורה האחרונה של התלמידים. בלשונה של הציירת:

I wanted to express my feeling that whatever changes in the law the fathers of our country make, the youngsters could adjust and with all their vigor and potential would prove that the laws governing their lives would benefit them and the future of our country... With integration of the schools, the door had been opened...for each child to fulfill his or her potential²⁰.

השיטה הדמוקרטית בנויה מטבעה על הכרה דיאלקטית: לעולם יכול המיעוט להיות לרוב; והמיעוט, כמוהו כרוב, חיוני לעצם קיומה של התפיסה הדמוקרטית. מדינת-ישראל היא מדינה דמוקרטית ויהודית כאחת. הצדקתה העיונית וההיסטורית של הציונות היא ה"שונות"; מציאות חייה של החברה הישראלית היא שהזר חי בתוכה מעשה יום ביומו. בחברה כזו, ועל בסיס ניסיון היסטורי כזה יש טעם מיוחד בהכרה כי המשפט אינו יכול לעשות צדק בלי להבין את עולמם הפנימי, שאיפותיהם וערכיהם של אלה הזורים לזרמים המרכזיים. עצימת עין נוכח המגוון האנושי אין פרושה אלא כריתת ענף המשפט משורשיו האנושיים, וחיסולו ככוח פעיל בשיטה הערכית המסדירה יחסים בחברה. ערכים אלה הם אבן שואבת ליצירות אומנות לסוגיהן המהוות, בתורן, מקור לחשיבה עמוקה על עולמו של המשפט.

20 The West Collection, לעיל הערה 1 בע' 3-132. הציירת היא Olson-Mandler Sue — והציור The Door, Open הוא משנת 1979.